

“UYGUR” SÖZCÜ ÜNÜN KÖKEN VE ANLAMI ÜZER NE YEN B R YAKLA IM

Prof. Dr. Alimcan nayet

“Uygur” sözcü ünün etimolojisi ve anlamlarıyla ilgili çalı malar 19. yüzyılın sonlarından itibaren ba lamı ve üzerinde büyük çabalar sarf edilmis olmasına ra men, bilim dünyasında kabul gören ortak bir fikir henüz olu mu de ildir. Son dönemlerde, Çin’de Türkoloji sahasında konuyla ilgili tartı malar yeniden gündeme gelmi , bir çok dilbilimci, tarihçi ve halkbilimci konuya de i ik açılardan bakarak açıklık getirmeye çalı mı , bundan sonraki çalı malar için ufuk açıcı görü ler ortaya koymu lardır. Ortaya konulan bu görü leri maddeler hâlinde öyle özetlemek mümkündür:

A. “Uygur” Sözcü ünün Çince Tarih Kaynaklarda Bulunan Biçimleriyle İlgili Görü ler

1. Shang Hanedanlı ı (M.Ö. 16 – M.Ö. 11.yüzyıl) tarihine ait belgelerde geçen Çince *Gui-fang* 鬼方 adındaki “gui” 鬼 karakteri *Oguz* sözcü ünün en eski Çince transkripsiyonudur. *Gui* 鬼 karakteri o dönemde “gür”, “ügü”, “wuku” ekinde telaffuz edilmi olup, aslında *Ogur* sözcü ünün Çincedeki transkripsiyonudur. *Oguz*, *Ogur* sözcükleri ise *Uygur* sözcü ünün mukabilidir.¹

2. Zhou Hanedanlı ı’nın ortalarına gelindi inde, *Gui-fang* (鬼方)lara *Yi-qu* 义渠 denmi tir. *Yi-qu* 义渠 aslında *Ogur* diye telaffuz edilirdi. *Gui* 鬼, *Wei* 韦, *Hu* 护 “çevik” anlamındaki *gur*, *gur* kelimesinin Çincedeki ilk ahenk tercümesidir.²

3. Çince tarih kaynaklarında, M.Ö. 2. yüzyılda kaydedilen *Wu-jie* 乌揭 ya da *Hu-jie* 呼揭 adı *Oguz* ya da *Uygur* kelimesinin Çince transkripsiyonudur.³

4. Han döneminde Kumul bölgesi *Yi-wu-lu* 伊吾卢 diye adlandırılmı tır. Buradaki *Yi-wu-lu* “Uygur” sözcü ünün bir ba ka transkripsiyonudur.⁴

5. M.S. 2. yüzyılda ya ayan Yunanlı co rafyacı Claudus Ptolemy’nin “Co rafya” (Geographice Hyhegesis) adlı eserinde bahsedilen *Oechurdas* – *Oikhardai* kelimesi *Uygur* sözcü ünün kar ılı ıdır. Ptolemy Tarım nehrine *Oechurdas* demi tir.⁵

¹ Abdurehim Hebibulla, *Uygur Etnografiyisi*, incang Helk Ne riyatı, Urumçi, 1993, s. 49; Gayretcan Osman, *Uygurlar erkte ve erbte*, incang Helk Ne riyatı, Urumçi, 2002, s. 32

² Abdurehim Hebibulla, age., s.51

³ Turgun Almas, *Uygurlar*, incang Ya lar-Ösmürler Ne riyatı, Urumçi, 1989, s. 15

⁴ Abdurehim Hebibulla, age., s. 50; Sang Rong, “Uygur Tarihi ve Kültürüne Dair Ara tırmaların Genel Durumu”, *Çinde Uygur Tarihi ve Kültürü Ara tırmaları (Toplam)*, 1, incang Helk Ne riyatı, Urumçi, 1998, s.39; Enver Baytur, Heyrinsa Sıdık, incangdiki Milletlerin Tarihi, Milletler Ne riyatı, Pekin, 1999, s. 456

6. Çince tarih kaynaklarında M. S. 4-5. yüzyıllarda görülen *Wu-hu* 乌护, *Wei-he* 韦纥, *Hui-he* 回纥 adları *Oğuz* veya *Uygur* adının Çince transkripsiyonudur⁶.

7. Çince tarih kaynaklarında geçen *Yuan-he* 袁纥 “On Uygur” adının Çince transkripsiyonudur⁷.

8. Çince tarih kaynaklarında M.S. 6. yüzyılın sonlarından itibaren görülen *Wei-he* 韦纥, *Hui-he* 回纥, *Hui-hu/Hui-gu* 回鹘 “Uygur” sözcü ünün Çince transkripsiyonudur⁸.

9. M.S. 8. yüzyıla ait Orkun Yazıtlarında “Uygur” sözcü ü bir kavim adı olarak yer almaktadır.

10. Song Hanedanlı ı döneminde *Uygur* adı Çince’ye *Hui-hui* 回回 olarak transkripsiyon edilmiştir⁹.

11. 13. yüzyılın ikinci yarısından 17. Yüzyılın ortalarına kadar *Uygur* adı Çince’ye *Wei-wu-er* 畏吾而 ekinde transkripsiyon edilmiştir ; 17. yüzyılın ortalarından 20.yüzyılın başlarına kadar *Hui-bu* 回部ya da *Hui-min* 回民 ekinde ifade edilmiştir¹⁰.

“Uygur” sözcü ünün Çince tarih kaynaklarında bulunan biçimlerini bir araya getirip kategorize edecek olursak öyle bir tabloyla karşılaşırız:

Gui (fang) 鬼方	Yuan-he 袁纥	Wei-he 韦纥	Hu-jie 呼揭
Gui-gu 瑰古	Yi-qu 义渠	Wu-he 乌纥	Hu-gu 护骨
	Yi-wu-lu 伊吾卢	Wu-jie 乌揭	Hui-he 回纥
		Wu-hu 乌护	Hui-hu/Hui-gu 回鹘
		Wei-wu 畏吾	Hui-hui 回回
		Wu-ge 乌鸽	Hui-he-er 辉和尔
		Wei-wu 委兀	Hui-he 辉和
		Wei-wu-er 畏吾而	
		Wei-gu-er 卫郭尔	

⁵ Abdurehim Hebibulla, age., s. 47; Ehmed Sulayman Kutluk, Orhun Uygur Hanlığının Kıskıç Tarihi, incang Helk Ne riyatı, Urumçi, 2006, s. 44

⁶ Enver Baytur, Heyrinsa Sıdk, age., s. 457

⁷ Ehmed Sulayman Kutluk, age., s. 40

⁸ Sang Rong, age., s. 38

⁹ Zhang Zhong-fu, Qing Hanedanlı ı Döneminde Kuzeybatı Bölgesindeki Müslüman Ayaklanması, Lian-jing Yayıncılık irketi, Taipei, ISBN 957-08-1937-5, 2001, s. 11. Ara tırmacı “Hui-hui” kelimesinin ilk olarak Song Hanedanlı ı döneminde ya ayan Chen Kuo’nun “Meng-Zi-Bi-Tan” adlı kitabın be inci bölümü olan “Müzik Kanunu”ndaki “Sırtında kese ta ıyıp Uygur’a vurmak” sözünde rastladı ını, buradaki “hui-hui”ün, Tang Hanedanlı ı dönemindeki Hui-he (Hui-gu)lerin soyundan olup, “Hui-hui” Hui-he (gu) kelimesinin transkripsiyonu oldu unu ifade etmektedir.”

¹⁰ Sang Rong, age., s. 39

		Wei-wu-er 维吾尔	
--	--	---------------	--

Tabloda görüldü ü gibi, “Uygur” sözcü ü Çince de farklı biçimler arz etmektedir. Ancak bunlar Çincenin de i ik tarihi dönemlerde kazanımı oldu u farklı telaffuz özelliklerinden ileri gelmi

5. “Uygur” sözcü ünün eski ekli *Ogur – Ugur (oghur)* ya da *gur(ghur)*dur. Çince kaynaklardaki “Gu-shi”, “Che-shi” *guz – kus (guz – ghuz)* adının Çince’deki transkripsiyonudur¹⁵.

6. “Uygur” sözcü ü Uygurların ya adıkları yer olan *Ughei Nor* adından gelmi tir. *Ughei Nor* Karakurum ehriinin kuruldu u yerin 30-40 km kuzeybatısında bulunan Orhun nehridir. *Ughei Nor* “Yüksekte oturan insanlar”, “asilzade” anlamına gelir¹⁶.

7. “Uygur” sözcü ündeki *gur* bo a ile alakalıdır. Nitekim *Ogur* boy adındaki *gur*, *Oğuz*’daki *guz*’la aynıdır. Mesela *Ogur*, *Öğür*, *Gur*. W. Radloff’a göre, Uygur adının ilk biçimi *Ut-gur*’dur. V. Thomsen’e göre de *Uygur* adının ilk ekli *ud* tur. *Ut/ud* eski Türkçede inek, bo a anlamlarına gelir. O halde *Uygur*, *Kutrigur*, *Utigur* adları bo a kabilesi anlamına gelmektedir¹⁷.

C. “Uygur” Sözcü ünün Anlamlarıyla İlgili Görü ler

“Uygur” sözcü ünün anlamlarıyla ilgili çe itli görü ler ileri sürülmü tür. Bu görü leri öyle özetlemek mümkündür:

1. “Uygur” sözcü ü “kendi azı nı kendileri bulup yiyenler” anlamındadır. Bu görü Ka garlı mahmud’un “Divanü Lügati’t-Türk” adlı eserinde Uygur maddesini açıklarken verdi i bilgilere dayanmaktadır¹⁸.

2. “Uygur” sözcü ü “katıla mak, uyu mak” anlamına gelir. Bu görü Re idüddin Fazlullah’ın “Cami’üt-tevarih” adlı eserine dayandırılmı tır¹⁹.

3. “Uygur” sözcü ü “tabi olmak”, “yapı mak” ya da “birle mek” anlamındadır. Bu görü Ebulgazi Bahadırhan’ın “ ecere-i Türk” adlı eserindeki O uz Ka an Destanı’nın slami rivayetine dayanır²⁰.

4. “Uygur” sözcü ü “yükseklik adamı”, “asilzade” anlamına gelir. Bu görü Japon bilim adamlarının ortaya attıkları yer adı “Ughei nor”’a dayandırılmı tır.²¹

5. “Uygur” sözcü ü “ ahin gibi uçan”, “ ahin gibi çevik, batır” anlamındadır. Çince tarih kaynaklarına göre, M. S. 788 yılının Ekim ayında Uygur Ka anı Çin sarayında

¹⁵ Geyretcan Osman, Uygurlarning Tarih Medeniyitige Dair Mulahize (Uygurların Tarih Kültürüne Dair Yorumlar), s. 59

¹⁶ Ehmed Sulayman Kutluk, age., s. 44

¹⁷ Fuzuli Bayat, Türk Mitolojik Sistemi, 1, Ötüken, stanbul -2007, s. 185-186.

¹⁸ Ehmed Sulayman Kutluk, age., s. 41

¹⁹ Ehmed Sulayman Kutluk, age., s. 42

²⁰ Ehmed Sulayman Kutluk, age., s. 42

²¹ Japon bilim adamlarına göre, Ughei Nor Karakurum ehriinin kuruldu u yerin 30-40 km kuzeybatısında bulunan Orhun nehridir. Ughei Nor “Yükseklik adamı”, “asilzade” anlamına gelir. Bkz. Ehmed Sulayman Kutluk, age., s. 45

binden fazla ki iden olu an heyeti göndermi ve *Hui-he* 回纥 adının *Hui-gu* 回鹘 diye de i tirilmesini istemi tir ki, *Hui-gu* 回鹘 nun anlamı “ ahin gibi çevik, batır” demektir²².

6. “Uygur” sözcü ü “ormanlık kavmi” anlamına gelir²³.
7. “Uygur” sözcü ü “birle mek”, “ba la mak” ve “müttefik” anlamındadır²⁴.
8. “Uygur” sözcü ü “akıllı”, “bilgili”, “güçlü”, “yetenekli” anlamındadır²⁵.
9. “Uygur” sözcü ü “bo a”, “inek” anlamına gelir²⁶.

Görüldü ü gibi, “Uygur” sözcü ünün birbirinden farklı bir çok anlamı bulunmaktadır. Bunların arasında 7. maddedeki “Uygur” sözcü ünün “birle mek”, “ba la mak” ve “müttefik” anlamları Çin bilim sahasında en çok kabul gören görü tür. Ancak bu görü 14. yüzyılda ya ayan Re idüddin’in “Cami’üt-tevarih” adlı eseri ve 17. yüzyılda ya ayan Ebulgazi Bahadırhan’ın “ ecere-i Türk” adlı eserinde naklettikleri O uz Ka an Destanı’nın slami rivayetlerine dayanmaktadır. Rivayetlerde anlatılan O uzhan ve babası Karahan arasındaki din çatı masıyla ilgili olay M.S. 9. ve 10. yüzyıldan geriye gitmez. Halbuki “Uygur” sözcü ü milattan çok önceki dönemlerde ortaya çıkan bir sözcüktür. O halde bu sözcü ün “birle mek”, “ba la mak” ve “müttefik” anlamlarının sonraki dönemlerde ortaya çıktığı açıktır. Dolayısıyla bunlar “Uygur” sözcü ünün ilk ve asıl anlamı olamaz. O zaman “Uygur” sözcü ünün ilk ve asıl anlamı ne olabilir?

Bilim adamlarının de erli çalı ma ve ortaya koydukları kıymetli görü ler temelinde bu sorunun cevabı aramaya çalı aca ız.

Aslında sorunun cevabı için Rus Türkolog Baskakov’un u denklemi önemli bir ipucu vermektedir. *Uygur = Yugur, Ogur = Ögür, Oguz = Ögüz*. “O uz” ile “Uygur” sözcü ünün aynı kökten geldi i bilim adamlarınca da kabul edilmektedir. O zaman bizim için burada *ögüz* ve *ögür* kelimesi büyük önem ta ımaktadır. Baskakov bu kelimeyi eski Türkçedeki

²² Ehmed Sulayman Kutluk, age., s. 45

²³ Ehmed Sulayman Kutluk, age., s. 46

²⁴ Sang Rong, age., s. 39

²⁵ Abdurehim Hebibulla, age., s. 61

²⁶ Bkz. Fuzuli Bayat, age., s. 185-186. Ona göre, Türk halklarının ço unun adı hayvan kültü ile ba lantılıdır. Bu hayvanlar aslında, bo a, onun türevleri olan öküz, koç, kurt, keçi, koyun, maral, köpek vb. adları kapsar. Demek ki men e mitinin merkezi anlayı larından olan hayvanlar – kurt, köpek, bo a – hem de Tanrı lu gibi anılmı , kendi varlı mını boy, aile, nesil sisteminde saklamı tır. E er bo a mitine geni planda bakılacak olursa onda Türk, Türkmen adlarının bo a kelimesi ile ba lantısı da aydınlanmı olur. S. Tolstov, S. Bıkovski’nin ara tırmalarından istifade ederek Türkmen adının da bo a ile ba lantılı oldu unu göstermeye çalı ır. O halde vah i manda veya bo a anlamına gelen Tur adını, Türkmen adında kolaylıkla in a etmek mümkündür. Bu durumda Uygur adı da, bo a sözü ile alakalı olmalıdır. Uygur adındaki gur kısmının bo a ile alakalı oldu u açıktır. Nitekim Ogur boy adındaki gur, O uz’daki guz’la aynıdır. Mesela Ogur, Ögür, Gur. Ancak gur/gar terkinin ülke, yer adlarında görüldü ünü de unutmamak lazımdır. W. Radloff’a göre, Uygur etnoniminin ilk varyantı Ut-gur’dur. W. Radloff’tan sonra V. Thomsen de Uygur adının Türkçe’deki uy fiiline ba lanmasına itiraz ederek bu kelimenin ilk eklinin ud oldu u fikrini savunmu tur. Ut/ud eski Türkçede bilindi i gibi inek, bo a anlamlarına gelmekteydi. O halde Uygur, Kutrigur, Utigur adları Ay merkezli inanç ba lamında bo a kabilesi anlamına gelmektedir

“dü ünme” anlamına gelen *o-* fiil köküne ve “akıl, tefekkür” anlamına gelen *ög* kelimesine ba lamaktadır²⁷. Bize göre, bu kelime eski Türkçe’deki “nehir” anlamına gelen *ögüz/ügüz* kelimesinden ba ka bir ey de ildir²⁸. Bu kelimenin *ögüz – oguz; ögür -ogur* ekinde bir de i im gösterdi i anla ılıyor. Tayvanlı Türkolog Liu Yi-tang’a göre, *UjGur, Uyghur* sözcü ü *UGur, Ughur, Uğur, ugur* ekinde okunabilir ve bu *UGuz, Ughuz, Oghuz, Uğuz, Uguz* ekinde de i ebilir. *Ughur, Oghur* sözcü üne *j = y* sesi ilave edilirse *UjGur, Uyghur* olur. Aynı ekilde, *Oghuz, Ogur, Uguz* sözcü ü de *Oghur, Ogur, Ugur* olur²⁹. Türkologların ortaya koydu u bu görü lere dayanarak *ögüz/ügüz* sözcü ünün *ögüz/ügüz – oguz/uguz; ögür/ügür – ogur/ugur - uygur* ekinde bir de i iklik geçirdi ini rahatlıkla anlayabiliriz. Sonuç: *O uz = Uygur <ögüz/ügüz “nehir”* dir.

Bu görü ü destekleyen iki kanıt bulunmaktadır. Biri, ranlı tarihçi Re ideddin’in Camiü’t- tevarih adlı eserindeki bir rivayettir ki: “Söylendi ine göre, Uyguristan vilayetinde iki büyük da olup, biri Bokratu Tuzluk denirmi , di eri Uçkunluk Tanrım denirmi . Karakurum o iki da ın ortasındaymı , Ugedeyhan’ın yaptırdı ı ehir de o da ın adıyla anılmı , bu iki da ın yanında Kut Da denen di er bir da varmı , bu da lı bölgenin bir yerinde on nehir, di er bir yerinde dokuz nehir varmı . On nehir vadisinde ya ayan Uygurlara “On Uygur”, dokuz nehir vadisinde ya ayan Uygurlara “Dokuz Uygur” denirmi .”³⁰ Uygur Türeyi mitinde anlatılan olaylar da bu rivayettekiyle örtü mektedir. Buradaki “On Uygur”, “Dokuz Uygur” adlarının aslının *On Ögüz/Ügüz, Dokuz Ögüz/Ügüz* olması mümkündür. kincisi, Yunanlı co rafyacı Ptolemy’nin “Co rafya” adlı eseridir. Bu esere göre, Tarım nehrine o dönemde *Oechordas* denmi tir. Ptolemy’nin kaydetti i *Oechurdas* ve *Oikhardai* kelimelerinin “Uygur” oldu u Batılı bilim adamlarınca da kabul edilmektedir.

“Uygur” sözcü ünün anlamına gelince, bu sözcü ünün ilk ve asıl anlamı “nehir”dir. Sözcü ün mecazi anlamının ise “güçlü, kudretli, yüce” oldu u anla ılmaktadır. Eski Türkçe’de “deniz ve okyanus”a “taluy ögüz” denmekte ve bu deyim “güçlü, kudretli, yüce” anlamı Mo ol hükümdarı Temuçin’e verilen “*Cengizhan*” (*Cengiz < Tengiz < ? Tengir “tanrı”*) unvanından da anla ılmaktadır. Mesudi Dokuz O uzlardan bahsederken “Horasan’la Çin arasındaki Ku an (Kuça) ehri halkı *Toguz-guz*’dur. Türkler ve di er Türk boyları

²⁷ Abdurehim Hebibulla, age., s. 61; Geyretcan Osman, Uygurlarning Tarih Medeniyetige Dair Mulahize (Uygurların Tarih Kültürüne Dair Yorumlar), s. 63-64

²⁸ “Ögüz” sözcü ünü Sır Gerard Clauson, Muharrem Ergin “Ögüz”; Hüseyin Namık Orkun “ügüz”; Ka garlı Mahmud “öküz” ekinde vermektedir. Bkz. Sır Gerard Clauson, An Etymological Dictionary of Pre*Thirteenth-Century Turkish, At The Clarendon Pres, 1974, s. 119; Muharrem ergin Orhun Abideleri, Milli E itim Basımevi, stanbul, 1970, s. 110; Divanü Lugati’t-Türk Tercümesi 1, 4. Baskı, Çeviren: Besim Atalay, Cilt I, Ankara, 1998, s. 59

²⁹ Liu Yi-tang, age., s. 78

³⁰ Ehmed Sulayman Kutluk, age., s. 44

arasında günümüzde, yani 332 (943/44) yılında, onlardan daha sava çısı, daha kudretlisi ve daha iyi te kilatçısı yoktur. Hükümdarlarının adı Uygur-han'dır"³¹ der. Buradaki "Uygur-han" unvanının "kudretli han, "büyük han", "yüce han" anlamında geldi i anla ılıyor. Ayrıca, *Oğuz* sözcü ünün ikinci ögesi olan " uz" ba ımsız kullanılabilir (Ğuz, Guz, Dokuz-Ğuz, Tokuz-Guz). Buradaki ğuz un kuz/küz; kur/kür; gur/gür; köl/kiül gibi biçimleri de "kudretli", "büyük", "yüce", güçlü" anlamlarına gelir.³²

Sonuç itibariyle, "Uygur" ve "O uz" sözcü ünün kökeni *Ögüz/Ügüz* olup ilk ve asıl anlamı "nehir"dir. Aynı adı ta ıyan bu kavimler uzun tarihi süreçte farklı co rafya ve kültürel çevrede ya amalarından dolayı farklı istikamette geli im göstermi ve nihayet birbirlerinden farklı iki kavim olarak ortaya çıkmı tır. "Uygur" sözcü ü tarihin çe itli dönemlerde farklı anlamlar kazanmı tır.

³¹ Mesudî, MURC EZ-ZEHEB (Altın Bozkırlar), Selenge Yayınları, stanbul, 2004, s. 40

³² Gayretcan Osman, Uygurlarning Tarih Medeniyitige Dair Mülahize (Uygurların Tarih Kültürüne Dair Yorumlar), s. 195-196; V.V. Barthold , Orta Asya Türk Tarihi Dersleri, Ça lar Yayınları, Ankara, 2004, s. 82

